

מרחבים

כתב עת אינטראקטיבי
למחשבה פסיכואנליטית

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה

הראשונות של הנפש*

ד"ר יואב יגאל¹ ד"ר רות ראופמן²

תמצית

האופן בו נחוות ונרשמות ההתנסויות המוקדמות ביותר בחיי אדם- לפני רכישת הדיבור- מהווה שאלה סבוכה ביותר הן בתיאוריה והן בקליניקה. הניסיון הקליני מלמד, שאת שורשיהם של קשיים רבים בחיי הנפש של האדם, יש לחפש בשנים המוקדמות ביותר. עם זאת, חסר בתיאוריה תיאור ברור ומובחן: איך נחוות ההתנסויות המוקדמות ואיך נוכח רישומן בחיים הנפשיים הבוגרים. על בסיס מודל נפשי שפותח לאחרונה, ברצוננו להראות, איך ניתן לקרב בין הקליניקה לבין התיאוריה שלה. המודל מציע מיפוי של התפתחות הפונקציות ורמות הארגון הנפשיות- כולל את המוקדמות ביותר- וחלקים שלו כבר פורסמו. תוך השענות על מיפוי זה, ננסה להראות, שניתן ליצור תמונה ברורה ומובחנת של האופן בו מתהווה הישות הנפשית בתקופת החיים הראשונה. נראה איך לומדת הנפש להגן על עצמה ולהבחין את עצמה מסביבתה. לצורך זה נשתמש בשתי מעשיות-עם רווחות במיוחד, הקיימות לאורך דורות ובמרחבי תרבות שונים.

* המאמר מהווה עיבוד לפרק מספר של יואב יגאל האמור לצאת לאור במהלך 2011

¹ פסיכולוג קליני, גן-שמואל, תל-אביב.

² פסיכולוגית קלינית, אוניברסיטת חיפה, זיכרון-יעקוב.

רקע

מוסכם על מרבית הזרמים הפסיכואנליטיים, שלילדות המוקדמת יש השפעה של ממש, אם לא מכרעת, על אופי התסמונות הנפשיות - גם אלו שעתידות להתפרץ, או לבוא לידי ביטוי בגילאים מאוחרים יותר. עם זאת, אין בנמצא תשובה ברורה לשאלה כיצד בדיוק נרשמים ונחווים קשיים ובעיות אלה בנפשו של התינוק. על-מנת להשיג שינוי, ההתערבות הטיפולית נדרשת לשחזר את ההתנסויות והחוויות המוקדמות ביותר. אך כיצד ניתן לשחזר משהו כאשר לא יודעים איך הוא אמור היה להיות?

על בסיס ניסיונו הקליני ומשיקולים תיאורטיים כינה באלינט (2006) תקופה זו 'אזור היצירה'. בהקשר למודל של יחסי אובייקט הוא הניח שמדובר בהוויה בה הסובייקט מעורבב לחלוטין עם סביבתו ונמצא איתה ובה במעין יחסים הרמוניים ולא מובחנים. מנגד, על בסיס מחקריו הרבים והמגוונים בתינוקות ניסה דניאל שטרן (1997) בספרו 'יומנו של תינוק', להמחיש את האופן בו חווים תינוקות התנסויות ראשוניות כמו אור השמש, אובייקטים קרובים, רעב וכדומה. אלה הן רק שתי דוגמאות לניסיונות רבים אחרים לאפיין ולהמחיש את ההוויה הנפשית של הילדות המוקדמת. כמו כל הניסיונות האחרים, גם אלה של באלינט ושטרן אינם מציעים תשובה ברורה לאחת השאלות החשובות ביותר מבחינת הקליניקה - כיצד נרשמות ההתנסויות המוקדמות ביותר והאם ואיך ניתן לזהות את הנוכחות שלהן בחיים הנפשיים הבוגרים. השחזור הקליני מסתמך על זיכרונות, אסוציאציות, תחושות וחוויות המדווחים על-ידי מטופל בוגר בדרך כלל, ואלה רחוקים מאוד מהתיאורים של באלינט, שטרן וניסיונות רבים אחרים. הגישות הפסיכואנליטיות והפסיכו-דינאמית מניחות ששינוי מתרחש כאשר האופן בו נחוה ונתפס העולם בהווה מקבל פרוש על יסוד חוויות והתנסויות העבר. בהעדר ידיעה של ממש איך נרשמות ההתנסויות המוקדמות, אין גם כל דרך לזהות אותן בחומרים שמביא המטופל. השאלה שאיתה יתמודד המאמר היא - איך להגיע לאותן התנסויות שהן כל כך רחוקות וראשוניות כך שתהייה להן משמעות לחוויית האופן בו חווה המטופל את עצמו ותופס את העולם הסובב אותו?

לשם כך, אנחנו פונים לצורה נרטיבית מוכרת וידועה אותה אנו מציעים לראות כמקור ידע, אשר ביכולתה ללמד על האופן בו ניתן לתאר, להמחיש ולהמשיג את ההוויה הכול-כך

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

רחוקה מאיתנו של הילדות המוקדמת. הכוונה היא למעשיות עממיות, אשר כבר בימי המוקדמים של פרויד נתפסו על-ידו כבעלות ערך ייחודי לחקירה הנפשית. על האפשרות להסתייע במה שמכונה "אמת בדויה" (כלומר- באמת המופיעה בבדין ספרותי) כמקור ידע אודות מבנים ותהליכים נפשיים, כתב יגאל (Yigael, 2001) במקום אחר. תפיסתנו היא, כי דבר זה נכון במיוחד בנוגע למעשיות עממיות, שתפוצתן רחבה במיוחד והן רווחות במרחבי תרבות רבים ושונים, ומציגות תמות החוזרות על עצמן לאורך הדורות. בדיון במקרים בהם מופיעים בחלומות תכנים המאפיינים מעשיות עממיות מציין פרויד (Freud, 1913), כי הפסיכואנליזה מאשרת את ההכרה בדבר המקום החשוב שיש למעשיות בחיים הנפשיים של הילדים שלנו. הוא התייחס לכך כי בקרב מספר עמים, איסוף מחודש של מעשיות החביבות עליהם ממלא מקום של זיכרונות ילדות. תפיסה זו אומצה גם על-ידי זרמים מאוחרים לפרויד. כך למשל, האנליטיקנית היונגיאנית מארי לואיס פון פרנץ (Franz, 1978) גילתה במעשיות עניין רב לחקירת הנפש. בספרה "מבוא לפסיכולוגיה של מעשיות" כותבת פון פרנץ, כי מעשיות הן הביטוי הטהור והפשוט ביותר של תהליכים נפשיים ולכן ערכן לחקירה מדעית של הלא מודע עולה על כל החומרים האחרים. בהמשך המאמר נציג ביתר פירוט את האופן בו נתפסו איכויות המעשייה כמשקפות מצבים נפשיים של המין האנושי. שתי מעשיות אותן אנו מציעים לראות כעוסקות ברמות הארגון הראשוניות של המבנה הנפשי ייבחנו במאמר לאור מודל תיאורטי שפתחנו לאחרונה, ואשר עוסק באבולוציה של המבנה הנפשי. הכוונה היא למעשיות הידועות "הזאב והגדיים" ו"שלושת החזירונים".³ לטעמנו, יש בכוחן ללמד על האופן בו מתהווים ומתפתחים מבנים בארגון הנפשי, בהיותן תוצרים שתפוצתן היא חוצה תרבויות, הקשורים בשלבים מוקדמים של יצירת הפרוזה האנושית העממית. המודל התיאורטי עליו נתבסס התפרסם עד כה הן בישראל והן בכתבי-עת בין-לאומיים.⁴ פרסומים אלה הם חלק מעבודה מקיפה יותר, שמטרתה לתאר ולאפיין את הפונקציות העיקריות של הארגון הנפשי, את סדר התפתחותן, את יעודה של כל אחת מהן ואת אופי הקשרים בין הפונקציות השונות. הכוונה היא לאותן פונקציות שהן חלק משפת הדיבור היומיומית ומהחוויה הבלתי-אמצעית שלנו אותן: 'אני',

³ אף כי במפתח הטיפוסים הסיפוריים (Aarne and Thompson, 1961) מסווגים סיפורים אלה כשייכים לקטגורית "סיפורי בעלי-חיים", מבחינות רבות אנו מוצאים אותם ניתנים לסיווג כמעשיות. ניתן אף לראותם כמצויים בקו התפר בין שתי הקטגוריות, מה שמחזק את האפשרות למקמם כסיפורים הפשוטים והארכאיים יותר מבין הטיפוסים המסווגים כמעשיות.

⁴ מיפוי רמות הארגון הראשוניות של הנפש פורסם ב"שיחות" (יגאל, 2011). דיון נוסף באותם נושאים פורסם ב American Journal of Psychoanalysis (Rauffman and Yigael, 2010). מאמרים אלה הם בעיקרם עיבוד לפרקים מהספר שאמור לצאת לאור במהלך 2011.

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

רצון', 'תודעה', 'תחושה', 'רגש', 'דמיון', 'מודעות' ועוד. רמת הארגון הראשונה של המבנה הנפשי תוארה ואופיינה בעבודה זו כרמת התחושות הגופניות. רמה זו מהווה את הארגון הראשוני ביותר של הנפש והמעצבת ושולטת בתקופת החיים הראשונה של התינוק. עולמן של התחושות הוא הגוף ותפקידן הוא לפרש אירועים שונים המתרחשים בגוף כדי שפונקציות אחרות, פיזיולוגיות או חיצוניות (גורמים הקיימים בסביבת התינוק), יספקו להן מענה שיביא לשינוי הנדרש – להקלה במתח או בכאב, וכן למענה לצרכים שונים של התינוק באמצעות פעולות של הדמויות האחראיות עליו. ברמה זו התינוק חווה רק את השינויים המתרחשים בתוך הגוף ללא שמץ של יכולת לקשר ו"לדעת" אלו פעולות ננקטו כדי להקל עליו ולהיענות לצרכיו: תחושותיו הגופניות מספקות לו מידע האם צרכיו הגופניים והנפשיים נענו או לא.

הרמה הראשונית של הארגון הנפשי ממשיכה להוות חלק מהותי מהחיים הנפשיים גם לאחר שנוצרו – ממנה ובאמצעותה - מבנים נפשיים מורכבים יותר. לתחושות הגופניות יש תפקיד קיומי לאורך כל החיים היות והן אלה שתפקידן לדווח למערכת הנפשית כולה על מצבנו הגופני. נקודת-מבט זו, ככל שהיא חשובה להבנת עולמו של התינוק ושל הארגון הנפשי בכלל, עדיין אין בה כדי לספק תיאור של האופן בו יוצרות התחושות הגופניות את הרמה הראשונית של הארגון הנפשי – אותה רמה שהיא הגרעין למבנים נפשיים מורכבים ומשוכללים יותר שיתפתחו ממנה. לרמה התחושתית יש סטאטוס אובייקטיבי – היא ישות שיש לה קיום שאינו תלוי באופן בו כל אחד מאיתנו חווה אותה. אולם, הידע אודותיה כשלעצמו עדיין אין בו כדי להמחיש את האופן בו התנסויות הקשורות לרמה זו נחוות על-ידי המטופל - כסובייקט. הידע אודותיה מאפשר אמנם למקם את ההתנסויות הראשוניות, אך אין בו כדי להמחיש את האופן בו הן נרשמות ומתארגנות לכדי מבנה. כדי לדעת יותר על אופי ההתנסויות יש לחפש נקודת-מבט פנימית וסובייקטיבית יותר. מיפוי התפתחות הפונקציות הנפשיות יצר מבחינתנו רקע, שביחס אליו ניתן לפרש מעשיות-עם בצורה שונה מכל מה שהיה קיים עד כה. הפרשנות מאפשרת ללמוד על צורות הארגון הנפשי המוקדמות ביותר באופן שאין לו מקבילה בשום צורת חקירה אחרת. אפשר לומר שהפרשנות שתוצע בהמשך למעשיות העם, היא רזולוציה נוספת לרמות הארגון הראשוניות בנפש. היא נשענת על רזולוציה ראשונית ובסיסית יותר, שהתאפשרה באמצעות מיפוי התפקודים הנפשיים.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

יצירת פרשנויות למעשיות עממיות ברוחן של תיאוריות פסיכו-דינאמיות אינה עניין חדש ופרויד (Freud and Oppenheim, 1958) נתן דעתו על כך כבר בשלבים מוקדמים בפתוח רעיונותיו, כמו גם באפשרות להסתייע במעשיות כמקור ידע ממנו ניתן ללמוד על החיים הנפשיים. מאוחר יותר הועלו הצעות שונות בהמשך ובהשראת עבודותיהם של פרויד ויונג, ונוסחו פרשנויות למעשיות עם-רבות, ביניהן ניתן למנות את עבודתו החלוצית של בטלהיים (1980) בצד הפרוידיאני, נוימן (1996) ופון פרנץ (2005) בצד היונגיאני וכן פרשנויות שבאו מצד חוקרי פולקלור כשמהבולטות בהן ניתן לציין את אלו של דנדס (Dundes, 1978, 1989), ברזילי (Brazilai, 1990) וראופמן (Raufman, 2009). החידוש במאמר זה הוא בשני מובנים: א. ביסוס הפרשנות על מודל תיאורטי שונה מאלה עליהם התבססו פרשנויות קודמות ב. מטרת הפרשנות אינה להדגים את האפשרויות הטמונות בתיאוריה כזו או אחרת אלא כמעט להפך – היא באה ליצור נקודות ראות נוספת שאמורה להעשיר את הידע הקיים, לבחון את יסודות המיפוי הנפשי ולהציע זווית נוספת לבחינת דינאמיקה הפנימית שבין הפונקציות הנפשיות. כלומר- גישה זו רואה במעשיות עממיות מקור לידע אודות המבנה הנפשי, בהיותן רווחות במרחבי תרבות שונים ובתקופות שונות, וכן נושאות את האופי הפנטסטי והארכאי ביותר מבין כל הז'אנרים העממיים האחרים. יש להעיר בהקשר זה כי גם פרויד התייחס למעשיות באופן כזה, אך לא פיתח מתודה שיטתית הקשורה באופן הפירוש וההתייחסות אלא הסתפק בלהעיר כי ניתן לייחס למעשיות מעמד הדומה לזה של החלום, כפי שציינו קודם לכן.

הנחת העבודה שלנו היא, שתפוצתן הרווחת של המעשיות וכושרן המופלא לצלוח זמנים, תקופות ותרבויות ולהישאר רעננות כאילו נוצרו אך זה לא מכבר, מעידה על כך שהן מהדהדות למבנים, מצבים ותהליכים נפשיים משותפים ומוכרים לכולנו. אולם, מוכרות זו היא בו-בזמן מרוחקת וזרה מאוד, מכיוון שלא ברור אם היא בכלל מנוסחת באופן שהוא נגיש למודעות. זוהי מוכרות שמהדהדת לתחושות ראשוניות מאוד, חמקמקות וחסרות שם. נקודת המוצא במאמר זה היא, שכל מעשייה או קבוצת מעשיות, משקפת שלב מסוים בהתפתחות רמות הארגון והפונקציות הנפשיות, כך שגם סדר הצגת המעשיות יתאים עצמו לסדר ההתפתחותי. אחד המאפיינים החשובים ביותר בכל תהליך התפתחותי הוא היווצרותו של המורכב מתוך ובאמצעות הפשוט. לכן המעשיות הראשונות שנציג משקפות

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

את המבנים הנפשיים הראשוניים והפשוטים ביותר. מבנים אלה הם הבסיס והגרעין ממנו יתפתחו הרמות היותר גבוהות ומפותחות של היכולות הנפשיות. משתמע מכך, שגם המעשיות הראשונות שנציג הן גרעין ומקור למעשיות אחרות, המשקפות מצבים ומבנים נפשיים מורכבים יותר. מעשיות אלו משקפות מעין פוטנציאל לכיוונים התפתחותיים רבים אפשריים ולכן יש להתייחס אליהן כאל מעשיות גרעיניות, בהן כל מוטיב או פעולה מכיל מספר משמעויות פוטנציאליות. כפי שנראה בהמשך, המעשייה הראשונה בה נדון מהדהדת לאחד המצבים הנפשיים הראשוניים ביותר, הקשור בהבחנה הבסיסית והראשונית בין פנים לחוץ, בין מועיל למזיק, בין שלי ולא שלי, ובין מה שניתן ורצוי להכניס לתוך המערכת הנפשית לבין מה שיש להשאיר בחוץ. עם הצגת המפתחות למעשייה עצמה נרחיב קצת ביחס לרציונאל של כמה מפתחות נוספים, אשר יסייעו לנו להבין את השפה המיוחדת של המעשיות באופן כללי ולא רק את זו של "הזאב והגדיים" ו"שלושת החזירונים".

מפתח ראשון - מעשיות שכל הדמויות המאכלסות אותן הן בעלי-חיים בלבד

מעשיות אלה מספרות על מבנים, מצבים ותהליכים נפשיים הנוגעים לשתי רמות הארגון הראשוניות של הנפש. במודל הנפשי שהוזכר לעיל הנחנו, בעקבות דרוין, ששתי רמות הארגון הראשונות של הנפש משותפות לנו ולבעלי-חיים אחרים. מכאן אך הגיוני הוא, שבעלי-חיים מייצגים את הרמות הראשונות. כאשר כל גיבורי הסיפור הם בעלי-חיים, הגיוני להניח שהסיפור מתמקד ברמות אלו בלבד. בתוך הקטגוריה של סיפורי בעלי-חיים יש צורך להבחין בין סיפורים בעלי אופי של משל - שמטרתם היא יותר דידאקטית - לבין אלה הדומים יותר למעשיות. בעבודתנו נתייחס לקבוצה השנייה.

מפתח שני - הבית

במעשיות רבות הבית מהווה נקודת מוצא למסע. זוהי הנקודה ממנה יוצאים ואליה שבים בסוף המסע (במקרה של מעשיות ילדים), או שהמסע מסתיים ביצירת בית אחר (במקרה של מעשיות התבגרות). מנקודת מבט התפתחותית הבית מייצג רמת ארגון ומצב נפשי

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

נתונים שממנו מתחילה תנועה כלשהי של הנפש. הבית מייצג את תנאי ההתחלה של מצב ותהליך נפשי כלשהו. בחינת הופעתו במעשייה קשורה בשאלות כגון האם חוזרים לאותו בית, איך ובאיזה מצב – דברים המשתנים ממעשייה אחת לאחרת. הבית מייצג גם את ההבחנה בין אזורי נפש שונים: פנים הבית הוא החלק הנפשי היותר מאורגן, בעוד שמה שממוקם מחוץ לבית הם במקרים רבים אזורי הנפש היותר פנימיים והפחות מוכרים ומאורגנים. במקביל, מחוץ לבית הנפשי יכול להיות גם הגוף והסביבה החיצונית.

מפתח שלישי – הזאב

בכל המעשיות כולן, ללא יוצר מהכלל, הזאב מייצג גורם רע, מאיים, מפחיד ואפל. דבר זה נכון הן במעשיות הרווחות בתרבויות מערביות, והן בתרבויות שאינן מערביות. באופן כזה הזאב מייצג כל איום על שלמות המבנה הנפשי. אופי האיום מותנה בסימנים רבים אחרים, כמו גם אופי ההתמודדות איתו.

בשלב זה די בשלושת המפתחות כדי למקם את הסיפור על הזאב והגדיים ברמות הראשוניות של הארגון הנפשי ולהציע פרשנות למוטיבים ולדמויות המאכלסות אותו. המעשייה על הזאב והגדיים רווחת מאוד בעולם כולו ומתקיימת בלמעלה ממאות נוסחים. במאמר זה נתבסס על נוסחם של האחים גרים (1994), בשל היותו פופולארי ומוכר היטב לקהל הרחב. נוסח זה הוא גם תחילת המסורת המודרנית של טיפוס סיפורי זה (Goldberg, 2009). כיוון שמדובר בסיפור גרעיני ובהצגתו של מודל פרשנות שונה מאוד מאלה הקיימים, בחרנו לתאר את מהלך המעשייה כשורה של צעדים, שכל אחד מהם מתאר פן שונה של מציאות נפשית ראשונית.

מצב ראשוני

הסיפור נפתח בהצגת העז והגדיים השוכנים בבית. מהצגת הדברים נראה, כי עד אותה נקודה בסיפור הם לא יצאו ממנו לעולם, לא ביחד, לא לחוד ולא נפרדו כלל. לכאורה, זהו סיפור על אימא שמזהירה את ילדיה לבל יכניסו זרים הביתה. אולם, אם זאת הייתה מהות הסיפור, קשה להאמין שהוא היה שורד דורות כה רבים ומסופר בכל-כך הרבה מרחבי תרבות שונים, גם כאלה בהם יציאה מהבית נתפסת באופן שונה לחלוטין. ההתמודדות עם סכנות חיצוניות-מוחשיות אינה יוצרת מעשיות או מיתוסים. משמעות: התינוק חולק (לכל

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

הפחות מבחינתו), עולם נפשי משותף עם אימו.⁵ זהו עולמו היחיד והוא אינו מכיר או יודע כל דבר אחר אשר עשוי להתקיים מחוצה לו. נראה אם כן, כי הטיפוס הסיפורי בו אנו עוסקים ממוקם בתהליכים הראשוניים (רק בעלי-חיים לוקחים בו חלק), מדגיש את נקודת המבט של פנים המבנה הנפשי (הבית עצמו הוא זירת ההתרחשות). הסיפור מתאר את הקושי לזהות את האיומים שמחוץ למבנה הנפשי החודרים לתוכו (הזאב), ואת היווצרותם של מנגנוני הגנה ראשוניים ושניוניים (ניסיונות ההתגוננות מפני הזאב). בשונה מהאגדות, בהן יש לכוונות דיאקטיות נוכחות גלויה וברורה הרבה יותר, את ההסברים והמשמעויות של מעשיות עממיות יש לחפש ברבדים עמוקים יותר ומוקדמים יותר בהתפתחות. אפשרי כי במהלך הסתגלותה של מעשייה זו למרחבי תרבות שונים ולחברות ספציפיות נעשה בה שימוש על-מנת לחדד את ההזהרה מפני מפגש עם זרים לא רצויים. דבר זה נכון לגבי כל מעשייה שיש לה את הפוטנציאל להתאים עצמה לצרכי הזמן והמקום של חברות משתנות. אולם טענתנו היא, כי גרעינה של מעשייה זו עוסק לא באיומים הבאים מצד הזולת (אובייקטים זרים), אלא בתהליכים שהם יותר ראשוניים וקשורים במפגש של עולם התחושות עם הסביבה המיידית והקרובה לתינוק.

מוטיב ראשון – נפרדות: האימא יוזמת יציאה מהבית

משמעות: מבחינת התינוק התקופה הראשונה שלאחר הלידה היא המשך ישיר של ההיריון. בתקופה זו לא ברור כיצד נחוות ונרשמות ההתנסויות שלו. יש להביא בחשבון שההתפתחות הנפשית של התינוק מתרחשת רובה ככולה מחוץ לרחם. יש עדויות רבות לכך שתינוקות מגיבים וזוכרים התנסויות שנחוו בזמן ההיריון (צלילים, קולות וכדומה) אך לא ברור איך הן נרשמות אצלם. כדי שתיווצר איזו שהיא חווית מובחנות בין ההתנסויות השונות, התינוק צריך לקבל הד מבחוץ שיסייע לו לקשר בין דברים ולהבחין אותם אלה מאלה. סוג כזה של עזרה הוא יכול לקבל רק לאחר הלידה ונראה שגם כאן מדובר בתהליך המצריך זמן. המעשייה ממקמת את תחילתה של היכולת לרשום את ההתנסויות ולהבחין ביניהן ביצירת נפרדות ראשונית של הארגון הנפשי. האם צריכה ל"צאת" מתוך הארגון הנפשי של התינוק כדי שזה יוכל להתחיל ליצור מובחנות כלשהי – לכוון את עצמו כסובייקט.

⁵ המונח 'אם' מהווה בעבודה זו מסמן לכל דמות בוגרת המטפלת ונוכחת בחיי התינוק.

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

הנוסחים השונים של הטיפוס הסיפורי "הזאב והגדיים" מלמדים על ריבוי האופנויות האפשריות של השלב ההתפתחותי המשתקף בו. כך למשל, נוסחם של האחים גרים מדגיש את המוטיבציה של האם, אשר "רצתה" לצאת מהבית. מוטיבציה זו מוכרת לנו מחייהן של נשים, אשר האימהות נחוות על-ידן לעיתים כמקום מגביל ונטול סובייקטיביות.⁶ מנקודת מבטו של התינוק, היציאה של האם יוצרת מציאות בה היא כבר לא כולה שלו, אלא שיש לה גם חיים משל עצמה- סיטואציה המצריכה את התינוק לפתח יכולות להגן על עצמו. נוסחים אחרים, כמו למשל מגוון הנוסחים הדרוזים,⁷ מציגים את עזיבת האם כדבר שאינו נמנע, בין אם היא מעוניינת בכך ובין אם לא. אפשר לראות כי אף שברמה החיצונית- חברתית, גיאוגרפית, בין-אישית וכדומה, הסיבות להיעדרות האם יכולות להיות מגוונות, אין זה משנה את הקבועה הנפשית, בה על הילד לפתח את ההבחנה בין פנים לחוץ.

מוטיב שני – הזהרה

האימא מזהירה את הגדיים מפני הסכנה מהזאב ומנחה אותם כיצד לשמור על עצמם. הדרך היחידה שלה להגן עליהם היא ללמד אותם כיצד לזהות אותו ולהבחין אותו מהדמות של עצמה. משתמע מכך שהם אינם יכולים לברוח ממנו, או לחילופין להביס אותו.

משמעות: המובחנות הראשוניות שהתינוק רוכש, קודם ל"יציאה של האם מהבית", מותנות בקשב של האם אליו – היא זו שאמורה ללמוד מתי הוא רעב, עייף, חסר שקט עקב משהו אחר המציק לו וכן הלאה. המענה של האם לצרכים של התינוק מלמד אותו להבחין בין הצרכים השונים של עצמו ולקשור אותם למענה המתאים להם. למידה זו כמעט שאינה מצריכה שום מאמץ מצד התינוק עצמו והיא סוג של למידת התניה – צורך המתקשר במסמנים המספקים אותו. הדפוס הרפלקסיבי שמאפיין את פעילות התינוק לאחר הלידה מתעשר במסמנים, המאפשרים לו להבחין בין הרפלקסים השונים. הנפרדות שהאם יוזמת מצריכה לראשונה הפעלת קשב מצד התינוק עצמו: הוא אמור להיות ער לעובדת הנפרדות עצמה ולמשמעות המיידית והדחופה ביותר שלה – הצורך ליצור לעצמו הגנה משל עצמו.

⁶ עבודות רבות הוקדשו לשאלת הסובייקטיביות האימהית ואין באפשרותנו להקיפן במסגרת זו. מהבולטות ביניהן ראו בנג'מין (1988), שאסגה-סמירג'ל (Chasseguet-Smirgel, 1970) וכן עבודתה של פלגי-הקר (2005) הסוקרת את מעמדה של האם כסובייקט בהמשגות הפסיכואנליטיות.

⁷ נוסחים אלה נאספו במסגרת קורס העוסק בהסתגלותן של מעשיות עממיות לחברות בישראל, בהנחיית ד"ר רוית ראופמן והם מתועדים בארכיון הסיפור העממי של העדות בישראל (אסע"י) באוניברסיטת חיפה.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

המעשייה על הזאב והגדיים מלמדת על כך, כי הפניית קשב לצרכי הגנה היא האקט הרצוני הראשון והמובחן של התינוק. עד לאקט זה הפעולות שלו הוכתבו על-ידי רפלקסים בלתי רצוניים והקשב שלו היה מפוזר ונודד מעניין לעניין בהתאם למידת האטרקטיביות של כל נושא עבורו. ההזרה של האימא משמעה שהיא "יוצאת" מהמרחב הנפשי של התינוק ומפקידה בידיו, באופן זמני, את האחריות להגנה על המרחב הנפשי של עצמו. היא גם היחידה שמותר לה לחזור ולהיכנס אל המרחב הנפשי. הקשב אמור לשרת את היכולת הראשונה שעל התינוק לפתח בתוך ההתמודדות שלו בעולם - ההבחנה בין "טוב" ל"רע", שהיא למעשה ההבחנה בין מועיל למזיק, או בין הנכון בשבילו ומה שאינו כזה, בין תכנים שאפשר ורצוי להכניס אל תוך המערכת הנפשית, לבין תכנים שלא נכון להכניסם ויש ללמוד להישמר מפניהם.

פעולה ראשונה – קשב ראשוני: זיהוי, שיפוט והתמצאות

כשם שמרבית הפונקציות הנפשיות מתחילות להיבנות לאחר הלידה, כך גם ההגנות. המעשייה על הזאב והגדיים מלמדת על כך, כי הצורך להגן על המרחב הנפשי הוא המעורר והמדרבן לפעולת שרשרת ארוכה של פונקציות ויכולות: אחריות, קשב, תפיסה, התמצאות, שיפוט והחלטה. במעשייה אמורים הגדיים להחליט האם להכניס למרחב שלהם מישהו שלכאורה דומה לאימא שלהם - לכל הפחות על פי תפיסתם ושיפוטם, אך למעשה הוא אינו כזה. כאן הרשתה לעצמה המעשייה על גרסאותיה השונות חופש להדגיש היבטים כאלה או אחרים ביחס ליכולות החושיות עליהן אמורים הגדיים להסתמך: קול, ריח, מראה וכדומה. מה שבולט ברוב הגרסאות הוא: א. שאין אינטגרציה בין היכולות החושיות – כל אחת מהן מופעלת בנפרד. ב. הגדיים טועים בזיהוי האובייקט השלם על סמך דמיון בפרטים (קול, צבע, צורה וכדומה).⁸ בבלשנות נקראת תופעה זו סינקדוכה והיא אחד המופעים של המטונימיה, אשר פרויד, לאקאן ורבים אחרים עשו בה שימוש נרחב לצורך פירוש חלומות, הסברת החשיבה הפתולוגית וכדומה. המשמעות היא שהמנגנונים האמורים לשרת את הפניית הקשב פועלים בצורה לא מתואמת וללא יכולת ליצור לעצמם תמונה

⁸ בנוסחים רבים אחרים הגדיים מזהים נכון את האיום. הזאב בסופו של דבר מתייאש מלנסות להטעות אותם ופורץ לבית בכוח, אבל הם אינם טועים. לפי נוסחים אלה, יכולת ההבחנה שלהם כבר מספיק מפותחת כדי לזהות את תחבולות של הזאב, אולם יכולת ההגנה לא השיגה את אותה רמת התפתחות והם נשארים חשופים לאיום.

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

שלמה של החוץ. בדומה לפעולת המערכת החיסונית, המכניזמים ההגנתיים הנפשיים מונחים קודם כל ללמוד לזהות ולהעריך מה ראוי ונכון להכניס למבנה הנפשי, ומה לא. נוסחים שונים מלמדים על מורכבויות שונות להן נדרשים הגדיים, אך בכל מקרה המשימה העיקרית בשלב זה בעלילה היא זהה ויציבה בכל הנוסחים כולם, והיא הצורך להבחין את דמות האם מהזאב, או במילים אחרות - הצורך להבחין בין מועיל למזיק, בין מה שראוי ונכון להכניס אל תוך המערכת הנפשית ובין מה שעלול לאיים עליה וליצור בה הפרעות.

הסובייקט הראשוני – החלטה ראשונית

בספרות הפסיכואנליטית יש אי בהירות גדולה ביחס למונח "סובייקט" ובמקרים רבים הוא מזוהה עם ה"אני" או עם ה"עצמי" (שגם אותם אופפת מידה רבה של אי-בהירות). עניין זה יידון בהרחבה בעבודות אחרות ולא נוכל להיכנס אליו כאן. נסתפק בהצגה תמציתית של הנושא. הסובייקט הוא המרכיב הדומיננטי במערכת הנפשית ברגע נתון וככזה הוא גם הגורם המזוהה עם המערכת וגם זה שמנקז אליו, על-פי-רוב, מידע מכל הפונקציות האחרות. הסובייקט אינו מזוהה בהכרח עם פונקציה מסוימת והוא יכול לנדוד במרחב הנפשי בהתאם לאופי הפעילות המתרחשת בה ולנסיבות המכתיבות אותה. רק בשלבי התפתחות מאוחרים יותר הסובייקט מתקבע בצמוד לפונקציות מוגדרות ואלה ידונו מאוחר יותר ובהקשר למעשיות המשקפות מצב זה. בנקודת הפתיחה של הטיפוס "הזאב והגדיים", האחרונים אינם מזוהים ואינם מובחנים אחד מהשני: מצב נפשי המשקף העדר מובחנות של הסובייקט והעדר פונקציה מוגדרת שלו.⁹ רק כאשר האם מודיעה על יציאתה מהמרחב המשותף ומאלצת את המרחב הנפשי להגן על עצמו – גם הסובייקטים מתחילים להיות מובחנים, לפחות בחלק מהגרסאות של המעשייה. בדרך כלל הם מובחנים לפי הגיל, אך קיימים גם נוסחים המבחינים ביניהם גם על-פי יכולות שונות. בכל מקרה, התפקיד של הסובייקט הוא לקבל את ההחלטה אם לפתוח את הדלת או לא. מבחינת המעשייה הכישלון לזהות במדויק ולהבחין בין מה שנכון להכניס ל'בית' הנפשי לבין מה שנכון להשאיר מחוצה לו, הוא דרכה להתמודד עם מציאות פנימית שכיחה ומציאותית מאוד.

האיום הראשוני – דומה אבל אחר

⁹ הפתיחה "היה הייתה עז ולה שבעה גדיים" מלמדת על כך כי הגדיים כולם הם בחזקת מה שמכונה בספרות העממית "גיבור קיבוצי" והם ממלאים בסיפור פונקציה זהה. היא פונה אל כולם באותה הנימה ולא עושה כל הבחנות ביניהם.

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

כאמור לעיל, התינוק תמיד חשוף במידה מסוימת לתכנים מאיימים מבחינתו וחסר יכולת של ממש להגן על המרחב הנפשי שלו. ויניקוט (Winnicott, 1971) הגדיר מצב זה בטענה כי אין דבר כזה "תינוק", אלא שתמיד מדובר ביחידה אחת- תינוק ואם. את רמת הרגישות והחשיפה של המרחב הנפשי לאחר הלידה אפשר להשוות לקבוצת התאים הראשונית שממנה מתפתח העובר. ההבדל המכריע הוא שתאים אלה מתמיינים ומתחלקים ברחם המגן עליהם, מספק את צרכיהם בצורה שוטפת ושרקמות שונות העוטפות את אותו גרעין ראשוני מכוונות את סדר ההתמיינות ואת הקצב שלה. המרחב הנפשי צריך, לצורך התפתחותו, את החוץ שלפחות בשלבים הראשונים אפילו לא מזוהה ככזה. האם היא החוץ הראשוני של התינוק, אבל לפחות מבחינתו היא חלק מהמרחב הנפשי שלו. היציאה של האם מהמרחב הנפשי יוצרת את הצורך ליצור הגנה משל עצמו. אולם: עניין זה עדיין לא מסביר מדוע המעשייה על הזאב והגדיים - על מגוון גרסאותיה - מתעקשת על כך שהאיום מפניו צריכים להתגונן צריך להיות דומה לאם? במצב כל כך חשוף וחסר הגנה אפשר היה להניח שהתינוק יכול להיות מאוים על-ידי רשימה ארוכה של סכנות. כך למשל הניח פרויד שהאיום המרכזי על החיים הנפשיים הוא מצד הדחפים של עצמו או המחשבות והדמיונות של עצמו. המעשייה מתארת מצב שונה לחלוטין: כאן האיום מקורו לא במרחב הנפשי של התינוק, אלא בניסיון לחדור אליו.

הטיפול יוצא הדופן של הפסיכואנליטיקנית סשה (Sechehaye, 1951, 1970) בחולה סכיזופרנית המכונה רנה יכול לעזור לנו להבין את תפקיד הזאב ואת ניסיונו להדמות לאם. לטיפול זה יש תיעוד משתי נקודות מבט שונות - של המטפלת ושל המטופלת. לאחר שהחלימה, תיעדה רנה את מהלך מחלתה בצורה מעוררת השתאות בכנותה וביכולתה לתאר בבהירות את מה שעבר עליה. רנה סבלה במרבית שנות מחלתה מדה-ריאליזציה קשה ומכאיבה. היא מספרת, שרק כאשר הצליחה לקיים קשר רגשי עם ה'מאמא' (כך היא קראה לסשה) היא יכלה לחוות את העולם בצורה ריאלית וחיה. את הפחדים שהשתלטו עליה כאשר ניתק הגשר הרגשי היא תיארה כפחדים מזאבים (משהו מאיים, שחור ומסוכן) אבל בתוכה היא ידעה שאלה הם פחדים שנוצרו כתוצאה מהניתוק. נציין בהקשר זה, כי זוהי אינה הפעם הראשונה בתיאורי המקרה בפסיכואנליזה בה נבחר הזאב לייצג את עולם הסכנות והאיומים. התיעוד הראשון מופיע אצל פרויד (1999) ב"איש הזאבים", שם הוא

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

גם עושה הקבלה ברורה בין החלום על הזאב לבין המעשייה הידועה "כיפה אדומה", בה נאלצת הילדה לפתח יכולת הבחנה בין מה נכון ומה מסוכן, וגם בה יש בלבול בין הזאב לבין דמות הסבתא. מכל מקום, לתיאורה של רנה - לפיו הזאב הוא שווה ערך לאימא אשר הקשר הרגשי איתה נותק - יש תמיכה בגרסה דרוזית של המעשייה. בגרסה זו, את מקום הזאב ממלאת הרולה (דמות על טבעית השכיחה מאוד בפולקלור הערבי). בעוד שבנוסחים רבים הרווחים בארצות האסלאם מחליפה הרולה את דמות הזאב, הרי שבגרסה הדרוזית אותה רולה הייתה פעם חברה של האם. יחסי היריבות בין הרולה והעז לא היו מצב תמידי, אלא התפתחו בעקבות קנאה שחשה הרולה על כך שהעז יכולה להעמיד צאצאים והיא לא.¹⁰ נוסח זה מרמז באופן יותר ברור על כך שהרולה (והזאב) הם למעשה פן של האם. בשביל רנה, הקשר הרגשי עם ה'מאמא' התקיים רק בהקשר לצרכים של רנה וכאשר ה'מאמא' הייתה מצליחה לנחש אותם נכון ובאופן מדויק. רנה עצמה הייתה כמעט חסרת אונים ביכולת שלה לכוון את סשה לגבי האופן בו אמורים היו הצרכים שלה להיענות כך שתשמר איתה תחושת הקשר הרגשי. זהו בדיוק גם מצבו של התינוק בחודשים הראשונים: האם קיימת מבחינתו רק בהקשר לצרכים שלו, אין לה ממשות בפני עצמה והוא כמעט חסר אונים ביכולת שלו לכוון אותה ביחס לצרכיו. נראה שהדיוק, הרגישות ההתכוונות ובעיקר הטוטאליות של האם לתינוקה צריכים להיות ברמה גבוהה מאוד כדי שהוא לא יחווה אותה כמנותקת ממנו. ויניקוט אף כינה את האם כ"אם סביבה" והגדיר אותה כמודרכת בהתאם ל"עיסוק אימהי ראשוני" - אשר תכליתו היא להיענות לצרכים של התינוק. אולם, שלב זה, בו האם ה"טובה דיה" לפי הגדרתו של ויניקוט מודרכת בהתאם להבנה כי התינוק תלוי בה לחלוטין, אינו נמשך לנצח, ולמעשה הוא חולף בשלב מוקדם מאוד בהתפתחות. הסיפור על הזאב והגדיים משקף את אותה נקודה בה האם ש"מאוד אהבה את ילדיה" עוזבת את הבית, יוצאת מהמרחב המשותף לה ולגדיים, אף כי היא מודעת היטב לסכנות האורבות להם - ולכן טורחת להזהיר אותם. אם כזו אינה בהכרח קרה, אדישה, מדוכאת וכדומה, אלא אימא שיש לה צרכים נוספים משל עצמה, או שבשל נסיבות החיים מנסה לקיים גם צרכים נוספים תוך כדי הטיפול בתינוקה. מנקודת מבט זו ספק אם יש מישהו, שהניתוק הרגשי מהאם אינו מהדהד בניסיונו האישי ברמה זו או אחרת. המעשייה היא רווחת ועל זמנית לא רק משום שהיא נוגעת

¹⁰ נוסח זה מופיע באסעי" ומספרו 23,978.

בהתנסויות כלל אנושיות, אלא גם משום שהיא עוסקת בהתנסויות ראשוניות, שעיצבו את החיים הנפשיים שלנו כבוגרים, עוד לפני שפיתחנו שפה, תודעה תרבותית וחברתית וכדומה. בסיפור של רנה, הזאב מייצג את עולם הפחדים באופן כללי ואת הניתוק הרגשי מהאם בפרט. אולם, מכאן לא משתמע שהפחדים אמורים להציג את עצמם כדומים לאם. מקור הפחדים יכול להיות בניתוק הרגשי ממנה, אבל הם כשלעצמם לא אמורים להיות דומים לאם. המעשייה על הזאב והגדיים מתעקשת על מימד נוסף ואחר של האיום: דבר-מה הנחווה כדומה לקשר הרגשי שמציעה האם, אבל מכיל בתוכו משהו אחר – זר ומאיים. או, בצורה אחרת: איומים המצריכים להפעיל את מנגנוני הזיהוי והשיפוט כדי שניתן יהיה להבחין בשוני בתכנים מאותו מקור עצמו.

הצורך של התינוק במגע רגשי עם האם הוא בסיסי וקיומי, ההיענות של האם אליו היא כמעט אינסטינקטיבית, אך מסיבות רבות ושונות מצטרפים להיענות זו צרכים נוספים שלה. מבחינת התינוק, התוצאה עלולה להיות דומה לזו של ניתוק רגשי: אם הניתוק פותח את הדרך לכניסתם של פחדים ואיומים אחרים. באפשרות האחרת - הצרכים הרגשיים של האם, שאינם רק מענה לאלה של תינוקה, חודרים לעולמו הנפשי ומאלצים אותו למצוא להם מענה. כדי להמחיש את הדברים נביא דוגמה מהקליניקה:

לליב (שם בדוי), צעירה נמרצת וחיונית שחיה עדיין בבית הוריה, הגיעה לטיפול סביב הפרעת אכילה מוזרה למדי. מאז גיל חמש מספר סוגי המזון שהיא מסוגלת לאכול הוגבל על-ידה לארבעה-חמישה פריטים. במהלך השנים אופי התפריט אומנם השתנה אבל לא ההגבלה על מספר הסוגים. את האוכל שלה היא מכינה בדרך כלל בעצמה, אך האבא מורשה להכין לה אחד או שניים מסוגי המזון. על האימא מוטל איסור גורף להכין לה אוכל מכל סוג שהוא - למעט מרק מסוים. כאשר לליב אוכלת בחוץ אין לה בעיה עם כך שהאוכל יוכן על-ידי אחרים - בתנאי כמובן שהוא תואם את הסוגים אותם היא מסוגלת לאכול. את היחסים עם ההורים היא מתארת כחמים, קרובים ופתוחים מאוד והיא אפילו גאה בהם כשהיא משווה אותם לאלה של חברותיה. במהלך הטיפול הלך והוברר שהקשר הקרוב של לליב עם האימא הוא דו-צדדי - היא חשה צורך עמוק לשתף את האם בכל מה שעובר עליה ובמקביל חשופה לקשיים של האם: מצבי רוח שלה, תסכולים בעבודה וכן הלאה. לא בהכרח מדובר בקשיים יוצאי דופן, אלא בכך, שלליב חשופה ורגישה אליהם מה שנראה לה גם מובן מאליו וגם מאפיין מרכזי הקשור באיכות הטובה של הקשר. כאשר

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

המטפל שיקף ללליב את דעתו שהפרעת האכילה שלה היא מעין שפה, שבאמצעותה הנפש שלה מנסה לומר לה משהו על החדירה של צרכי האם לתוכה, היא הייתה אומנם המומה לחלוטין, אבל משהו בתוכה אישר מייד שזה כיוון נכון. די מהר אפשר היה לצרף לחבור זה נושאים אחרים שעלו במהלך הפגישות, כמו הקושי שלה לחוות דברים לבד מבלי שתהייה לידה חברה שתוכל לשתף אותה. נושא אחר הוא התפטרותה מהעבודה, למרות היותה מנהלת מצטיינת בעסק פרטי, לאחר שלא יכלה לשאת יותר את הקשר עם הבעלים, שהיחסים עימו היו דומים ליחסים עם אימה.

המעשייה על הזאב והגדיים מתעקשת לספר על אינטראקציה נפשית ראשונית השונה או סותרת את מרבית התיאוריות הפסיכואנליטיות: מנקודת מבטה של המעשייה, האיום הראשוני ביותר הוא ההיחשפות של התינוק לצרכים ומצבים נפשיים של האם - שאין להם קשר ישיר לצרכיו הוא. חשוב גם לשים לב לכך, שהאיום הראשוני מופיע באופן מוסווה, כסוג של תרמית או הטעייה - הוא מחופש למשהו שהתינוק אמור לזהות כחיובי מבחינתו - אך איננו כזה. כך למשל צרכים שונים של האם, שאינם חופפים לאלה של התינוק, יכולים להיות מופנים כלפיו בצורה שהיא לחלוטין לא מודעת, כמו במקרה של לליב.

פעולה שנייה - ההסתרות - מנגנון הגנה משני

הזאב אשר מצליח בסופו של דבר להערים על הגדיים, מורשה להיכנס לביתם (או שחודר אליו בכוח בגרסאות אחרות). למעט הצעיר שבגדיים, שמצליח להסתתר, כל האחרים נבלעים על-ידי הזאב. מנקודת מבט של המרחב הנפשי, המשמעות של ההסתרות היא היווצרותו של מנגנון הגנה משני, שתפקידו להסתיר את הסובייקט. לפי המפתחות שהוצגו קודם, יש לבית משמעות כפולה: הוא מייצג את המרחב הנפשי בכללו ואת ההבחנה בין הפנים של המרחב לבין חוץ הסובב אותו. גם לדמויות המתגוררות בבית (או לדמויות המרכזיות בכלל) יש משמעות כפולה: הן מייצגות גם את רמת הארגון הנפשית (במעשייה זו רמת הארגון הראשונית) וגם את נקודת-המבט שלה - את הסובייקט. כזכור, הסובייקט הוא מעין מוקד של הארגון הנפשי שיש לו כמה תפקידים (חלקם יובהרו בעבודות המשך) וביניהם היותו 'איבר הזהות של הארגון הנפשי', מוקד המנקז אליו הדים של מכלול ההתרחשויות במבנה הנפשי והקול שאמור לייצג את המכלול כולו. בדומה לצורך להגן על מנגנוני הבקרה, הפיקוד והשליטה בכל ארגון שהוא, כך גם הראשון להגנה בתוך המרחב

מרחבים - כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

הנפשי הוא הסובייקט. הסתתרותו של הסובייקט משמעה, שהוא לא רק חסר אונים ביכולתו לטפל בחומרים שחדרו לארגון הנפשי ואינם נכונים לו, אלא שהם גם מאיימים על קיומו ולכן הוא צריך לבודד את עצמו מפניהם. הסובייקט המסתתר אומנם מצליח לשמור על נקודת-המבט הנכונה של הארגון הנפשי, אבל אינו יכול לפעול בגלוי אלא בעקיפין ומתוך המסתור שלו. הסובייקט מסתתר מהמרחב הנפשי בכללו - שהוא אמור להיות המייצג והדובר שלו. אם הוא יחשוף את עצמו הוא מסתכן בכך, שהקול שלו יתערבב עם קולות אחרים והוא יאבד את קולו הייחודי. נוסחם של האחים גרים מדגים כיצד הקול המובחן שלו נחוץ באופן הקונקרטי ביותר, שכן הוא זה המספר לאימא שחזרה את מה שאירע, והדיווח שלו הוא קריטי על מנת להביא את המעשייה אל סופה הטוב (בעקבותיו האם נאבקת בזאב ומחלצת מבטנו את שאר הגדיים). קול זה פועל כמעין מנהיגות של מחתרת בארץ כבושה. כיוון שבמעשייה זו הגדיים מייצגים את רמת הארגון הראשונית של הנפש, הרי שהסובייקט שנאלץ להסתתר הוא זה אשר אמור לייצג רמה זו: לרכז ולייצג את המידע התחושת-גופני וגם להוות את הקול האוטונומי והייחודי של הארגון הנפשי בכלל, שיכול לדווח על מה שאירע. גם במקרה זה, תפוצתה של המעשייה וכושרה לשמור על חיותה מלמדת, שהדינאמיקה המכתיבה לקול הראשוני ביותר של הנפש להסתתר, מהדהדת להתנסות מוכרת לרבים מאיתנו - אם לא לכולנו. זהו מן הסתם אחד הפצעים המוקדמים ביותר של הנפש וגרעין למגוון עצום של דינאמיקות פנימיות שעניינן ניסיון לתמרן בין הצורך של הקול האוטונומי ביותר של הארגון הנפשי לתת ביטוי לנקודת-מבטו באופן שתובא בחשבון, לבין הצורך הקיומי שלו להסתתר כדי להגן על הקול הזה. לפחות לפי מעשייה זו, ההגנה הראשונית, זו שאמורה להגן על המבנה הנפשי ברמה ראשונית זו, היא חדירה ולא בטוחה. בנוסח תורכי של המעשייה, הדלת השומרת על הבית עשויה מקנה סוף והסיפור מסתיים בכי רע (Sukriye, 2000). פרט זה עשוי ללמד עד כמה הרסניות עשויות להיות התוצאות של הבית שאינו מוגן כהלכה. ההגנות המשניות אמורות לפעול בתוך המבנה עצמו ולהגן על הפונקציות היותר רגישות שלו.

בתחילת דרכו, יצר פרויד הבחנה בין הגנה ראשונית למשנית, אבל היא זנחה מאוחר יותר לטובת הבחנה בין הגנות פרימיטיביות למשוכללות יותר (הכחשה, השלכה, פיצול לעומת הדחקה, בידוד ועוד). דווקא הניסיונות שנזנחו על-ידי פרויד דומים יותר לאלה שמציעה

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

המעשייה: ההגנה הראשונית היא על המרחב הנפשי כולו, ואילו ההגנה המשנית היא על הסובייקט – אותו מרכיב נפשי, שבזמן נתון וברמת ארגון נתונה מהווה את הפונקציה ש'יודעת' בצורה המדויקת ביותר להעריך את המצב הנפשי, להחליט איך נכון לפעול ולהיות הדובר של הנפש (הגדי שהסתתר הוא זה שמספר לאימא על מה שאירע).

פעולה שלישית תיקון ראשוני – שיתוף פעולה למחיקת תוצאות האיום והחדירה

האם שחוזרת לבית המשותף מוצאת בו רק את אחד מילדיה ולפי הנוסח של האחים גרים הם יוצאים יחד להחזיר דברים לקדמותם. המוטיב של כמה אחים או אחיות, שלמעט הצעיר או הצעירה נכשלים במטלה או בשליחות כלשהי, מופיע במספר מעשיות. לפחות בשלב זה נתייחס למוטיב זה כאל ניסיונות למידה או יצירה של מנגנון או פונקציה חדשה.¹¹ משמעותו של הגדי הצעיר, לפיכך, היא בניסיון שהצליח, מבחינת המעשייה, למצוא מענה לאיום שעליו מסופר. מנקודת מבט זו, המסע המשותף של האם וילדה הצעיר הוא ניסיון לתיקון מלא לא רק של הצורך להסתתר, אלא גם מחיקת ההתנסות עצמה – מחיקת החדירה של תכנים זרים לצרכיו של הארגון הנפשי. במילים אחרות – זוהי תמונה פיגורטיבית של מנגנונים כמו הדחקה, עיוות והכחשה. המאבק של האם ובנה חוברים כדי להתמודד עם תוצאות החדירה, אבל זו כבר חבירה מסוג שונה – זו אינה אותה חבירה ראשונית שממנה התחילה המעשייה. ההתמודדות נעשית מחוץ לבית, במרחב אחר. בגרסה של האחים גרים המעשייה מסתיימת בחילוץ הגדיים האחרים מבטן הזאב ובמותו בטביעה לאחר שבטנו מולאה באבנים. לא מסופר שהם חוזרים הביתה. למעשה, מתקבל הרושם שלבית המקורי, זה שסימן את האחדות הנפשית שבין האם וילדה, לא ניתן לחזור יותר לעולם. מכל מקום, העובדה שיש גרסאות שונות המציגות סיומות שונות של המעשייה, יכולה ללמד גם משהו על שאלת התיקון: לשאלה זו אין תשובה חד-משמעית וגם התשובה לשאלה מהו תיקון נכון אינה ברורה: האם חזרה לנקודת-המוצא היא אפשרית? האם היא בחזקת תיקון נכון? או אולי התיקון הוא גם יצירת ארגון נפשי אחר? הגרסאות המרובות למעשייה על הזאב והגדיים מלמדות על מרחב האפשרויות המגוון להתמודדות עם הדילמה המרכזית שמעלה המעשייה – ניסיונה הראשוני וכישלונה של המערכת הנפשית של

¹¹ הלמידה אינה של הדמות עצמה, שכן דמויות במעשיות לא נוטות ללמוד, כפי שהגדיר זאת מקס לוי (Luthi, 1982), שציין את העיקרון הצורני 'היעדר עומק'. הדמויות אמנם אינן לומדות, אך המעשייה, על שלל דמויותיה, משקפת את תהליך הלמידה אצל הפרט שמחוץ למעשייה.

התינוק - שעדיין לא נחשפה לעולם שמחוץ לעצמה ואין לה שום הכרות עם העולם הסובב - להגן על עצמה מפניו. ברמה ראשונית זו רק חזרתה של האם - כמגינה, דואגת ועוטפת - מבססת מחדש את הארגון הנפשי הראשוני ומאפשרת לו להשתקם.

"שלושת החזירונים" - יצירת ארגון נפשי נפרד

קודם שנסכם את המשמעויות וההשלכות של הפרשנות שהצענו למעשייה על הארגון הנפשי ועל הקליניקה, נציג דיון במעשייה נוספת - "שלושת החזירונים והזאב"¹² - מעשייה אותנו אנו מוצאים כמשלימה את המהלך הנפשי שנידון במעשייה על הזאב והגדיים. לדעתנו היא מציגה את אחד הצעדים ההתפתחותיים המתבקשים מהמבנה והדינאמיקה הנפשית המתוארים במעשייה הראשונה. מעניין לשים לב לכך, שבמפתח הטיפוסים הסיפוריים ממוקם הטיפוס הסיפורי "שלושת החזירונים" מיד לאחר הטיפוס "הזאב והגדיים" (Aarne and Thompson, 1961). גם למעשייה זו קיימות גרסאות רבות ובחרנו להביא את אחת המוכרות שביניהן.

המעשייה מספרת על שלושה חזירונים שאינם מחליטה שהגיע זמנם לחפש את דרכם בעולם. כל אחד מהחזירונים בונה לעצמו בית מחומרים אחרים: הראשון מקש וזרדים, השני מעצים והשלישי מאבן. גם כאן, כמו במעשייה הקודמת, הזאב מבקש רשות להיכנס וכשהוא לא נענה בחיוב הוא הורס את הבית של הראשון, אחר כך של השני ורק את של השלישי הוא אינו מצליח להרוס. הוא מוצא בארובה פתח דרכו ניתן לחזור לבית החזירון, אלא שהחזירון מדליק בה אש והזאב נופל לסיר ומתבשל בו. בטלהיים בספרו "קסמן של אגדות" נשען בפרשנות שלו על אחת מהגרסאות המדגישה את הרצון להשאיר זמן למשחקים ואת קלות הדעת שבה מתייחסים שני החזירונים הראשונים לבניית בתיהם. לדעתו מעמתת המעשייה את עיקרון העונג מול עיקרון המציאות. בעוד ששני החזירונים הראשונים כפופים לעיקרון הראשון, הרי שרק השלישי פועל בהתאם לעיקרון המציאות (בטלהיים, 1980).

לטעמנו, פרשנות זו היא חלקית וכללית מדי ואינה מביאה בחשבון פרטים נוספים בעלילה. בעוד שבמעשייה על הזאב והגדיים האם יצאה על-מנת לחזור, הרי שבמקרה שלפנינו מדובר ביציאה מוחלטת של החזירונים מהמרחב הנפשי של האם. בשונה מהעז במעשייה

¹² במפתח הטיפוסים הסיפוריים מופיעה מעשייה זו תחת הסיווג א"ת 124, מיד לאחר הטיפוס "הזאב והגדיים".

הקודמת, האם אינה מזהירה את צאצאיה מפני הסכנות האורבות, ואינה מכינה אותם לכך שעליהם להגן על עצמם. היא אינה מעוררת בהם את הצורך להפעיל קשב משל עצמם.¹³ לא ברור אם העדר זה משמעו שהיא מניחה שהקשב כבר מופעל בתוכם מעצמו, או שהוא תוצאה של הזנחה. בכל מקרה, המשך סיפור המעשה מלמד ששני החזירונים הראשונים לא יצאו מוכנים מספיק כדי לקיים בעצמם את המרחב והארגון הנפשי שלהם. היות וגם במעשייה זו הגיבורים הם בעלי-חיים אנחנו מניחים (לפי המפתח שהצגנו בתחילה), שמדובר ברמות הארגון הראשוניות והקדם-לשוניות של הנפש – אלה שעל-פי דרוין משותפות לנו ולמינים רבים של בעלי-חיים. קשה להעריך בדיוק באיזו רמת ארגון מדובר, אבל מרבית הסימנים מלמדים על כך, שעדיין מדובר ברמה הראשונה – רמת התחושות הגופניות. ברמה זו הגוף הוא העולם וכמעט שאין בנמצא חוץ שמעבר לו. היציאה מבית אחד - במטרה להקים אחר - שהייה בבית החדש ולהימלטות ממנו לבית אחר לאחר שהקודם נהרס על-ידי הזאב - הן הפעילות משמעותית של החזירונים מחוץ לבית. עיקר העיסוק שלהם הוא בבניית הבית - כל אחד על-פי כוחו ורמת הארגון הנפשי שלו - וכן הניסיון להגן על הבית מפני חדירתו של הזאב. עולמם הוא עדיין בתוך הבית ולא מחוצה לו. בשונה מהמעשייה הקודמת, האיום (הזאב) אינו מתחפש למהו אחר – הוא מופיע כמו שהוא ולמרות שהמטרות שלו עוינות בעליל - ולחזירונים אין ספק ביחס לכך - הוא בכל זאת מבקש תחילה רשות להיכנס. המשמעות היא כפולה:

א. החזירונים כבר פיתחו יכולת חושית אינטגרטיבית והם מסוגלים לזהות את האיום כשלמות. ב. האיום עצמו מוכר לחזירונים והם מנסים להתגונן בפני מוכרות לא-רצויה זו. כמו במעשייה הקודמת, גם כאן מתוארים שני ניסיונות התגוננות שונים: הגנה על המרחב הנפשי כולו (הבית) והגנה משנית - הימלטות הסובייקט מהבית ההרוס. הנושא המרכזי של המעשייה הוא ההצלחה ביצירתו של קו הגנה ראשוני. מה שלא הצליחו הגדיים ושני החזירונים הראשונים, מצליח השלישי – הוא יוצר הגנה בת קיימא על המרחב הנפשי שלו ובדרך שראוי ללמוד ממנה. ראשית, הוא עושה זאת בעצמו וללא כל סיוע מהאם או מגורם חיצוני אחר. בשונה ממעשיות רבות ומוכרות, הוא עושה זאת תוך שימוש ביכולות הלקוחות מהמרחב הריאלי, וללא הסתייעות בדמות מאגית או בכוחות על

¹³ למעשה, במרבית הנוסחים של טיפוס זה האם כלל אינה קיימת. נוסחים אחדים, המציינים את קיומה של האם (כמו למשל הנוסח הדרוזי) מלמדים על הקרבה בין הטיפוסים ועל כך כי יש מצביי חפיפה במעבר בין שלב אחד לאחר, אולם נוסחים אלה הם יוצאים דופן וברובם המכריע של הנוסחים על שלושת החזירונים מתגוררים הילדים בבתיים שהם עצמם בנו, ולא בבית האם. כלומר- מדובר בשלב מעט מתקדם יותר, בו הם כבר יצאו מהמרחב המשותף.

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

טבעיים, לחש קסם, טבעת קסמים, פיה או כל אובייקט מסייע פלאי אחר. הסיפור מדגיש את פיתוח היכולות העצמיות של הסובייקט להגן על עצמו. המבנה הנפשי שלו אינו חשוף וחדיר כל כולו - כמו של אחיו - אך גם אינו אטום בפני כולם (למעט האם) כמו זה של הגדיים. המבנה הנפשי שלו בנוי באופן כזה שהוא חסום ברובו אך יש בו פתחים המאפשרים כניסה ויציאה. פתחים אלה מוגנים על-ידי כוחות המופעלים מבפנים. כלומר - התנאי להגנה ראשונית מוצלחת היא ליצור פתחים מובחנים לעולם, אך כאלה שיש אפשרות להגן עליהם מבפנים - אם וכאשר גורמים לא-רצויים מנסים לחדור דרכם. עיון במגוון רב של נוסחי המעשייה מלמד על מרכזיותם של הפתחים בסיפור.

מנקודת-מבט אבולוציונית-התפתחותית, המעשייה "צודקת" יותר מההנחות של פרויד: האבולוציה אינה נוטה ליצור עקרונות פעולה חדשים, כאשר אין צורך בכך. אין שום סיבה שעקרונות הפעולה של מערכת החיסון, שתפקידה להגן על הגוף מפני איומים חיצוניים ופנימיים, לא יועתקו גם למערכת הנפשית. מערכת החיסון מתפתחת קודם כל כמענה לניסיון של חדירת איומים חיצוניים (וירוסים וחיידקים) לתוך הגוף. רק לאחר שהתפתחה בכיוון זה היא מסוגלת להתמודד גם עם איומים פנימיים (תאים סרטניים). מתוך הנחה שהדחפים הם האיום המרכזי להתנהלות מושכלת ולכוחן מציאות תקין, יצר פרויד מודל נפשי בו ההגנות מכוונות בעיקרן כנגד איומים פנימיים. המעשיות הנידונות במאמר זה מלמדות, שהאיום העיקרי הנשקף לארגון הנפשי הראשוני מגיע מבחוץ ודווקא מצד אותם גורמים קרובים ומוכרים המטפלים בתינוק, מגינים עליו וחפצים בטובתו. גם כאן נראה, כי המעשיות מיטיבות לתאר מצב מדויק, כיוון שהמערכת החיסונית שלנו מתחילה להתפתח בתוך גוף האם - ברחם. כלומר: אותה מערכת מזינה, מגינה ועוטפת היא גם זו שמגינה מפני מרכיבים אחרים שלה, או כאלה הנמצאים בה. מפני כל אלה המערכת החיסונית של העובר צריכה ללמוד להתגונן. המעשייה גם צודקת בכך שהמערכת החיסונית של התינוק - הפיזית והנפשית - נוצרת בתוך מרחב משותף שבתוכו האם מגינה על תינוקה, התפתחות המערכת החיסונית של התינוק - הפיזית והנפשית - היא הצורה בה הישות שלו יוצרת נפרדות מהאם. בהקבלה - ומאותה מנקודת מבט - שילוב תהליכי ההתמודדות בשתי המעשיות שהוצגו כאן הוא למעשה סיפור היווצרותה של מערכת הגנתית נפשית ראשונית. הארגון הנפשי הגיע לרמה בה הוא יכול להיחשף החוצה - "לצאת מהבית" - כי יש לו לאן לחזור.

מרחבים - כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

העובר מתחיל לפתח מערכת חיסונית משל עצמו כבר בשליש הראשון של ההיריון, אך עיקר המערכת החיסונית של הילוד משותפת לו ולאם והנוגדנים שלה מועברים אליו דרך השליה. התינוק ממשיך להישען על המערכת החיסונית של אימו בשלושת החודשים הראשונים שלאחר הלידה, שבמהלכם הוא מפתח מערכת חיסונית עצמאית. בהקבלה ומאותה מנקודת מבט - שילוב תהליכי ההתמודדות בשתי המעשיות שהוצגו כאן - הוא למעשה סיפור היווצרותה של מערכת הגנתית נפשית ראשונית. הארגון הנפשי הגיע לרמה בה הוא גם מובחן מזה של האם, כישות שיש לה זהות משלה, וגם השיג רמת בשלות המאפשרת לו להיחשף החוצה – "לצאת מהבית" - מהלך המסמן את תחילת ה"פנייה החוצה". המבנה הנפשי השיג רמה של ארגון המאפשרת לו להגן על עצמו ולהתחיל את המהלך של ההיחשפות אל החוץ. במאמר העוסק בשתי רמות הארגון הראשוניות של הנפש זוהו רמות אלה, בעקבות דרוין, כמשותפות לבני-האדם ולצורות חיים אחרות. הרמה הראשונה מורכבת מתחושות גופניות שהגוף הוא כל עולמן. רמת הארגון השנייה נוצרת מהראשונה ומסוגלת לתת פרשנות למידע הנקלט באמצעות החושים שפועלים למרחק (Teleceptors) – העין, האוזן והאף. ברמה זו נוצרות שורה של יכולות ופונקציות המיועדות להתמודד עם אובייקטים והתנסויות שמקורן בסביבה החיצונית: זיהוי, התמצאות, פעולה, תנועה ועוד. חוקרים רבים כמו פיאז'ה, ויניקוט, שטרן ועוד מצביעים על גיל חמישה-שישה חודשים כעל תקופת שינוי: התינוק שעד אותו שלב הגיב להתרחשויות חיצוניות בלבד כאילו הן פנימיות, ובלי יכולת להבדיל ביניהן, מתחיל לגלות התעניינות פעילה ואקטיבית בסביבה החיצונית. זהו כנראה העיתוי בו מתגבש בו סוג של הגנה ראשונית ותחילה של מובחנות מאימו. עם זאת, בשונה מהרמה הפיזיולוגית – העדויות מהקליניקה מלמדות שהמרחב הנפשי המשותף עם האם יכול להיחוות כאילו הוא ממשיך להתקיים עוד שנים רבות מאוחר יותר.

במקביל יש להביא בחשבון שהתהליך המוביל ליצירת הגנה ראשונית מוצלחת (כפי שהוא מדווח באמצעות המעשיות), עלול להשתבש בכמה וכמה דרכים. אלה הם שיבושים שעלולים להתקבע כהפרעות לפעילות ולהתפתחות התקינה של המערכת הנפשית. יש להניח, שככל שנביא בחשבון יותר גרסאות של אותן מעשיות נמצא עוד ועוד גוונים של אפשרויות לשיבושים במהלך הנכון של ההתפתחות הנפשית. מהגרסאות שהצגנו כאן אפשר לציין צורת שיבוש מרכזית שיש לה שני מצבים: פריצה של איומים ותכנים עוינים

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

למרחב הנפשי והשתלטות על רובו למעט המרכיב הרגיש והפגיע ביותר של הנפש (הסובייקט) שמצליח להסתתר או להימלט. יש להניח, שההשלכות של הפרעות אלה לפעילות ולהתפתחות של הארגון הנפשי יבואו לידי ביטוי במעשיות אחרות. הציפייה שלנו, ביחס למה שנוכל ללמוד מהאופן בו משקפות המעשיות את סיפור התפתחותו של המבנה הנפשי, היא כפולה: גם ללמוד באמצעותן על סדר, אופי המהלכים, השלבים והמנגנונים שמאפיינים תהליך של התפתחות נפשית תקינה. וגם - אילו שיבושים עלולים לפגוע בתהליך בכל אחד מהשלבים, מה יהיו ההשלכות שלו על הארגון הנפשי ועל אפשרויות ההתפתחות שלו, ואיך אלה יבואו לידי ביטוי במציאות הריאלית – בדברים אותם אנו פוגשים ואיתם אנו מתמודדים בקליניקה.

סיכום ודיון

אחד המרכיבים החשובים של כל מפה הוא קנה-המידה שלה. ככל שהיחס בין האזור הממופה למפה קטן יותר, כך יכולה המפה לרדת לרמה יותר מובחנת של פרטים. במובנים רבים, הפרשנות למעשיות מאפשרת סוג של ירידה לפרטים ביחס למבנה של רמות הארגון הנפשיות וצורות ההתמודדות שלהן עם אילוצים ואיומים שמציבים להן החיים. היא מאפשרת סוג של רזולוציה שבאמצעותה אפשר ללמוד על אסטרטגיות ההגנה הראשוניות ביותר. בהיעדר מקורות ידע מדויקים אחרים, מהם נוכל ללמוד על רמות ראשוניות אלה, נראה כי המעשיות, ובמיוחד אלו הנפוצות והרווחות במרחבי תרבות רבים ושונים, עשויות לספק מקור הבנה רב ערך. הסתרות והמלטות הן שתי צורות ההגנה הראשוניות הקיימות בעולם החי, אשר מטרתן להתמודד עם איומים קיומיים על חיי הגורים. צאצאים שאינם נדרשים להפעיל הגנות מסוג זה הם כאלה המוגנים על-ידי הסתרם במאורות, מחילות וכדומה. מתברר שאלו הן גם צורות ההגנה הראשוניות של הארגון הנפשי - כאשר הוא אינו מוגן באמצעות המחסה האימהי. אם מניחים שהמערכת הנפשית מתפתחת בצורה דומה או זהה לזו הפיזיולוגית – בתהליך של התמיינות - הרי שגם המקבילה בצורות ההגנה אינה אמורה להפתיע. האבולוציה אינה נוטה ליצור דפוסים חדשים אם יש ביכולה להעתיק את הקיימים - שכבר הוכיחו עצמם כיעילים.

יכולתו של הפרט להגן על עצמו על-ידי מניעת חדירה של איומים לארגון הנפשי (הבית שבנה החזירון השלישי) מקבילה להגנה או להדחקה הראשונית כפי שנוסחה על-ידי פרויד

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

(Freud, 1895) ב"פרוייקט": ניסיון להתמודד עם אובייקט עוין על-ידי הימנעות מהטענה שלו (חדירה שלו לארגון הנפשי). צורת ההגנה באמצעות ההסתתרות וההמלטות מקבילה במידה רבה לכישלון של מנגנוני ההגנה או ההדחקה הראשוניים והצורך להפעיל מנגנוני הגנה שניוניים - כאלה המבודדים את האיום. אלא שכאן יש הבדל מהותי: אצל פרויד האיום הוא שאמור להיות מבודד, ואילו לפי המעשיות המרכיב המשמעותי ביותר לחיים הנפשיים מגן על עצמו באמצעות בידוד של עצמו מהארגון הנפשי והאיומים שחדרו אליו. זהו הבדל שיש לו משמעות רבה בקליניקה – מפני שמרכיב זה הוא המטרה החשובה ביותר של הטיפול, הן לפי הפסיכואנליזה והן לפי התפיסה הטיפולית המתבקשת מהגישה המוצגת כאן (ההתפתחות הנפשית כפעולת התמיינות ומיפוי הפונקציות הנפשיות). ההבדל בתפיסה הוא ביחס למה שמכיל בתוכו המרכיב המוסתר. אצל פרויד אלה הם דחפים מיניים שלא עברו עיבוד נכון. פריצתם לארגון הנפשי נתפסת כאיום על יכולתו של הפרט לפעול נכון במציאות. בתפיסה המוצגת כאן, המפתח לפרשנות נכונה של המציאות הפנימית והחיצונית הוא שמוסתר. הארגון הנפשי מגן, על-ידי הסתרה או המלטות, על המרכיב הכי מהותי לקיום החיים הנפשיים: נראה שזהו אותו מרכיב שאמור להתפתח למה שויניקוט התכוון אליו במונח "עצמי אמיתי" – מרכיב שתפקידו ליצור פרשנות אוטונומית לתפקוד נכון של הארגון הנפשי. אלא שבהבדל מויניקוט ותיאורטיקנים אחרים, העצמי, לפי התפיסה המפותחת כאן ובעבודות קודמות אינו פונקציה פעילה בארגון הנפשי. העצמי הוא סוג של אינדיקאטור המסמן ונותן ביטוי לרמת הקוהרנטיות והאינטגרטיביות של מכשירי פרשנות פונקציונאליים: התחושות הגופניות, האמוציות והרגשות ובהמשך ההתפתחות גם של האני. כאשר המרכיב ממנו אמורות להתפתח פונקציות אלה מוסתר, הפרשנות שלהן תהייה מעוותת ומשובשת וכתוצאה מכך גם הביטוי שלה – העצמי – יחווה כמפוצל, לא קוהרנטי ולא אינטגרטיבי. העצמי הוא שקלול של סך הפרשנויות של התחושות, האמוציות והרגשות בזמן נתון.

באופן עקרוני, המערכת הנפשית מורכבת משני מסלולים שונים של יצירת פרשנות ומשמעות. המסלול הראשוני יותר, הן ברמה הפילוגנטית והן ברמה האונטוגנטית, מורכב מתחושות-אמוציות-רגשות. זהו המסלול שהתפתחות וחופש הפעולה שלו מעוכבים אם יש צורך לבודד ולהסתיר אותו מפני איומים חיצוניים ובהמשך ההתפתחות הנפשית - גם

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

מפני פונקציות אחרות של המערכת הנפשית. המסלול השני, גם מבחינת סדר ההתפתחות, הוא של השפה והאני. מסלול זה מתפתח במידה רבה ללא תלות בראשון וגם הוא צריך לעבור כמה שלבים כדי להשלים את מלוא אפשרויות ההתפתחות שלו. בשפת הדיבור מובחנים שני מסלולים אלה כרציונאלי (האני והשפה) לעומת לא-רציונאלי. או כאינטואיטיבי (התחושת-רגשי) לעומת הגיוני והמציאותי וכן הלאה. למעשה שני המסלולים אמורים לשתף פעולה ביניהם ולהשלים אחד את השני. תחושת העצמי שלנו היא תוצאה מצטברת של רמת ההתפתחות וחופש הפעולה של כל אחד מהמסלולים ומרמת שיתוף הפעולה ביניהם.

במעשייה על הזאב והגדיים, האם חוזרת בזמן כדי לבטל את תוצאות חדירת האיום לארגון הנפשי ואת השלכותיו. אך גם במעשייה וגם במציאות הקלינית תוצאות הביטול אינן שלמות. במעשייה האיום מומר בתחושת הכובד (האבנים בבטנו של הזאב). זהו אותו כובד שיצטרף לביטוי 'כובד האחריות' מצד אחד, ולחוסר האונים, תחושת הכובד הנורא וחוסר הכוחות המאפיין את הדיכאון מהצד השני. במציאות הקלינית וגם מחוץ לה, הצורך להסתיר או למלט את המרכיב שתפקידו ליצור פרשנות אמינה ביחס למצב הנפשי נוכח בכל התסמונות הנפשיות. הצורך להגן על מרכיב זה מוביל ליצירת אסטרטגיות התנהלות ארוכות טווח ועמידות מפני שינויים ויש צורך בזיהוי מדויק מאוד שלהן כדי שאפשר יהיה ליצור בהן שינוי במהלך הטיפול.

לפי המעשיות - ההגנה אינה מפני תכנים פנימיים שיש להדחיקם, אלא שהיא נוצרת כדי להגן מפני חדירת איומים חיצוניים שיש להדפם או להמירם (לבשל את הזאב). אם וכאשר צורת הגנה זו נכשלת, מופעלות הגנות משניות - שמטרתן להסתיר את המרכיב הנפשי המהותי ביותר לחיים הנפשיים: זה שתפקידו להציע פרשנות מדויקת ואמינה ככל האפשר למצבו של הארגון הנפשי עצמו ולמצבו ביחס למערכות שהוא תלוי בהן לצורך קיומו - הגוף מצד אחד והסביבה החיצונית מצד שני. ככל שמרכיב זה מאוים יותר, כך מושקעים יותר אמצעים בכדי לבודד אותו ולהגן עליו מפני איומים שחדרו למבנה הנפשי או נוצרו בתוכו. בידוד זה משאיר את המערכת הנפשית בכללה ללא הגנה מתאימה ולכן חשופה יותר. הפגיעות על צורותיה הרבות - שהיא אחד המסמנים והסימפטומים היותר מוכרים ושכיחים בקליניקה - היא תוצאה ישירה של מבנה נפשי חשוף כתוצאה מבידוד והגנה על אותו מרכיב שאמור 'לדעת' מה נכון ואיך נכון לפעול.

מרחבים - כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

לצרכים קליניים, ה"הסתרות" וה"הימלטות" מסמנות מיקום וכיוון איפה לחפש, אבל רק הקליניקה יכולה לחשוף את המענה האישי שכל אחד מהמטופלים יצר לעצמו על-מנת להגן על המרכיב הקיומי של הנפש. לליב "בחרה" להישאר חשופה מול האם ולשכנע את עצמה שהיחסים ביניהן קרובים וטובים. את העמדה האוטונומית והיותר מדויקת ביחס לאם, היא הסתירה מעצמה ומסביבתה. אותו מרכיב שהוסתר יכול היה לתת ביטוי לעמדתו רק בעקיפין - באמצעות שפה של טעמים, צמצום סוגי המזון, האופן בו אמור המזון להיות מוכן, על-ידי מי וכדומה. הפרשנות שקישרה בין דפוסי האכילה לעמדה לא מודעת שלה ביחס לאם יצרה אצל לליב משבר עמוק שלוה בסבל רב שנמשך כמה שבועות ועובד שוב ושוב בטיפול. לאחר מכן היא הרגישה הקלה רבה ותחושה שהיא חזרה לחיות ולצחוק. נראה שלפחות בהקשר של לליב, למרות שלא חל שינוי של ממש בדפוסי האכילה שלה, הסבל העיקרי שלה היה קשור יותר לעיוות בתפיסת המציאות ופחות בסימפטום כשלעצמו. ברגע שאותו מרכיב פנימי, שההסתרות שלו יצרה עיוותים בשיפוט, קיבל לגיטימציה לחוות ולשפוט את המציאות בצורה נכונה ותואמת יותר, היא הרגישה לא רק הקלה אלא גם שינוי בדפוסי ההתקשרות שלה למציאות בכלל ולא רק ביחס לאם.

המאמר הנוכחי, יחד עם הקודמים לו, מציע כיוונים אליהם כדאי לפנות על-מנת לשרטט סוג זה של מפות.

קשה להפריז בחשיבות צורות ההתמודדות הראשוניות ביותר של הארגון הנפשי, כפי שהן משתקפות בשתי המעשיות שדנו בהן. הן מתארות בצורה מוחשית ומפורטת את היווצרות המבנה הראשוני ביותר של הארגון הנפשי, וכן גם את הקשיים איתם הוא נאלץ להתמודד כבר בצעדיו הראשונים. המענה שהארגון הנפשי מצליח לתת לקשיים אלה יהווה את התשתית למה שיבוא בהמשך ומתווה לאסטרטגיות על פיהן יפעל בהתמודדות מורכבות יותר.

שתי המעשיות מכילות כמה היבטים מרכזיים שראוי לחזור ולהדגיש אותם בהיותם מהווים מפתחות להמשך:

א. הקשב - כפונקציה אקטיבית ראשונית שהארגון הנפשי מפעיל.

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

- ב. היכולת לזהות מה נכון לארגון הנפשי ומה יש להרחיק ממנו מותנית במרכיב שאמור להתפתח לאינדיקאטור החשוב ביותר להערכת מצב הארגון הנפשי והאורגניזם בכללו.
- ג. אותו מרכיב הוא האחראי על החיים הנפשיים ובמקביל הוא האחראי להבחין ולהחליט איך נכון לפעול כדי לקיים אותם.
- ד. חוסר האונים של הארגון הנפשי להגן על עצמו גם כאשר הוא מזהה נכון את האיומים (חדירת איומים גם כאשר הזיהוי הוא נכון).
- ה. איום על הארגון הנפשי הוא כל מה שלא נכון לו בזמן ובנסיבות נתונים.
- ו. לפחות ברמה הראשונית נראה שמרגע שהאיום חדר לארגון הנפשי לא ניתן להוציא אותו יותר, אך יש כמה דרכים להתמודד איתו. הדרך היעילה ביותר היא להפוך אותו מגורם שלילי לחיובי (לבשל את הזאב). הדרך השנייה היא לעקר את האיום מכוחו על-ידי הפיכתו למשהו אחר - כבד (האבנים הכבדות המוכנסות לזאב). האפשרויות האחרות, שהפגיעה שלהן באיכות האיזון של הארגון הנפשי היא הגבוהה ביותר, היא לבודד מפני האיום את המרכיבים החיוניים ביותר של הארגון הנפשי (הסתתרות והמלטות).

הערה אחרונה: על-פי-רוב ניתן לסמוך על שפת הדיבור שתזהה ותיתן שם לפונקציות החשובות של הנפש. היה מפתיע לכן לגלות שלפחות בשפות המוכרות לנו לא מצאנו שום רמז לכך ביחס לאותו מרכיב מסתתר/נמלט שזוהה במהלך הפרשנות למעשיות שדנו בהן. בחרנו לכנות מרכיב זה כ - 'סובייקט האוטונומי' או 'מנגנון הפרשנות התחושתית-רגשית'. בחירת השם נשענת על הפונקציה החשובה ביותר של מנגנון נפשי זה – ליצור מידע המכוון את הפונקציות הנפשיות האחרות ביחס למה שנכון ולא נכון למבנה הנפשי-גופני בכללו בזמן ובנסיבות נתונות. כל פרשנות טיפולית מכוונת ל'דעתו' של סובייקט זה והוא להלכה ומעשה הסובייקט של הטיפול. אין זה משנה באיזו גישה פסיכואנליטית או פסיכו דינאמית מחזיק המטפל – כל פרשנות המכוונת להביא לידיעת המטופל סוג של חומרים לא מודעים לו - מכוונת לאותו מרכיב נפשי: לסובייקט האוטונומי. ההסתתרות/המלטות של אותו סובייקט והבידוד שלו מפונקציות נפשיות אחרות ומתכני תודעה אחרים היא המקור להיווצרותן של תפיסות לא-מודעות ולמה שפרויד כינה כ'לא-מודע'. באופן כזה מטרת

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש

הטיפול היא כפולה: להחליף את העמדה המשוערת של הסובייקט האוטונומי כל זמן שהוא מסתתר ובמקביל לתת לו גיבוי, אישור ומעין הגנה חיצונית שתאפשר לו להיחשף ולקבל עליו את תפקיד הפרשנות שמוחזק על-ידי המטפל. בגישות הפסיכואנליטיות והפסיכו דינמיות תפקיד המטפל הוא לייצג את העמדות המשוערות של הסובייקט האוטונומי, עד שזה יוכל לתת להם ביטוי ישיר וגלוי.

מנקודת מבט זו נראה שהסובייקט האוטונומי יתברר כמרכיב מרכזי במענה לשאלת ה'סובייקט', שאלה שהיא מרכזית בחשיבה המודרנית בכלל ובשדה הפסיכואנליטי בפרט. נושא זה להידון מצריך דיון נפרד, בהזדמנות אחרת.

ביבליוגרפיה

- באלינט, מ. (2006). *השבר הבסיסי*. תל-אביב: עם עובד.
- בטלהיים, ב. (1980). *קסמן של אגדות*. תל אביב: רשפים.
- בנג'מין, ג'. (1988). *כבלי אהבה*. תל-אביב: דביר.
- האחים גרים (1994). *מעשיות- האוסף המלא*. תל-אביב: ספרית פועלים.
- יגאל, י. (2011). מיפוי התפקודים המרכיבים את רמות הארגון הראשוניות של הנפש. *שיחות, כה*, 128-156.
- נוימן, א. (1996). *אפוליאוס- אמור ופסיכה*. תל-אביב: ספרית פועלים.
- פון פרנץ, מ.ל. (2005). *הנשי באגדות*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פלגי-הקר, ע. (2005). *מאימהות לאי-מהות*. תל-אביב: עם עובד.
- פרויד, ז. (1999). *איש הזאבים- מתולדותיה של נירוזה ילדות*. צפת: ספרים.
- שטרן, ד. (1997). *יומנו של תינוק*. תל-אביב: מודן.
- Aarne, A. & Thompson, S. (1961). *The Types of The Folktale. A Classification and Bibliography*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Barzilai, S. (1990). Reading "Snow White": The Mother's Story. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 15, 515-534.
- Chasseguet-Smirgel, J. (ed.). (1970). *Female Sexuality: New Psychoanalytic Views*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

- Dundes, A. (1978). To Love My Father All: A Psychoanalytic Study of the Folktale Source of King Lear. *Essays in Folkloristics*, 207-222, Folklore Institute.
- Dundes, A. (ed.). (1989). *Little Red Riding Hood: A Case Book*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Franz, M. L. von (1978). *An Introduction to the Psychology of Fairy Tales*. Texas: Spring Publications.
- Freud, S. (1913). The Occurrence in Dreams of Material from Fairy-Tales. *Standard Edition*, 12, 279-287. London: Hogarth Press.
- Freud, S. (1895). Project for Scientific Psychology. *Standard Edition*, 1, 281-391. London: Hogarth Press.
- Freud, S. & Oppenheim, D. E. (1958). *Dreams in Folklore*. New-York: International Universities Press.
- Goldberg, C. (2009). The Wolf and the Kids (ATU 123) in International Tradition. *Erzählkultur*, Beiträge zur kulturwissenschaftlichen Erzählforschung, Hags-Jörg Uther zum 65. Geburtstag, Herausgegeben von Rolf Wilhelm Brednich, 277-291.
- Luthi, M. (1982). *The European Folktale: Form and Nature*. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues.
- Raufman, R. (2009). The Birth of Fingerling as a Feminine Projection. *Western Folklore*, 68, 49-71.
- Raufman R. & Yigael Y. (2010). "Feeling Good in Your Own Skin", part I: Primary Levels of Mental Organization. *American Journal of Psychoanalysis*, 70, 361-385.
- Sechehaye, M. A. (1951). *Symbolic Realization*. New-York: International Universities Press.
- Sechehaye, M. (1970). *Autobiography of a Schizophrenic Girl*. New-York: Signet Books.

- Şukriye, R. (2000). The Bone Motif and Lambs in the Turkish Folktale "The Reed Door". *Asian Folklore Studies*, 59, 59-77.
- Winnicott, D.W. (1971). Home is Where We Start From. New York: Norton.
- Yigael, Y. (2001). Exploratory Notes on the Origin of Language. *World Futures*, 57, 21-47.